
9

СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.75>
УДК 343.98

Н. М. Арефіна
старший судовий експерт

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПСИХОЛОГІЧНА ОЦІНКА ПОКАЗАНЬ ДИТИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ. ЧИННИКИ, ЩО НЕГАТИВНО ВПЛИВАЮТЬ НА ТОЧНІСТЬ ТА ПОВНОТУ ВІДТВОРЕННЯ ОБСТАВИН

У статті проаналізовані проблеми формування показань дитини (у статусі свідка, потерпілого, підозрюваного) у кримінальному провадженні. За результатами аналізу експертного досвіду виявлені зовнішні та внутрішні (індивідуально-психологічні) аспекти впливу, які здатні чинити негативний вплив на формування показань дитини; окреслені задачі, які лежать в межах компетенції експерта-психолога.

Ключові слова: дитина, кримінальне провадження, оцінка показань, негативний вплив.

Сучасна юридична практика розслідування кримінальних правопорушень визначає актуальним удосконалення заходів забезпечення захисту інтересів особи та суспільства в цілому шляхом створення умов, спрямованих на встановлення істини з метою розкриття злочину.

Одним із джерел доказів є показання свідків та потерпілих. Аналіз практики показує, що показання дитини, як джерело інформації, викликають у правоохоронних органів та суду цілком зрозумілу упередженість щодо повноти та достовірності відображених в них обставин. Наведене можливо компенсувати за рахунок проведення

судово-психологічної експертизи на стадіях досудового розслідування чи судового розгляду. Відтак, дослідження проблеми оцінки показань визначає не лише актуальність проведення судово-психологічної експерти, а й розкриває поле для полеміки серед фахівців у галузі психології. При цьому основною проблемою постає оцінка достовірності показань.

Протягом тривалого часу становлення наукової психології ряд авторів, серед яких А. Біне та В. Штерн, висловлювали думку щодо належності до компетенції саме психолога вирішення питання оцінки достовірності чи недостовірності показань. При цьому В. Штерн вважав, що психолог повинен проводити оцінку показань, спираючись лише на данні, отримані експериментальним шляхом [1].

Серед деяких сучасних фахівців також відмічаються спроби здійснення оцінки достовірності показань. Проте слід відзначити, що вирішення даного питання в межах судово-психологічної експертизи не лише не лежить в полі компетенції наукової психології, а й суперечить нормам закону, зокрема ст. 94 Кримінального процесуального кодексу України [2].

Спираючись на наукові знання, психологічна експертиза в переважній більшості випадків володіє можливістю вирішувати питання щодо здатності чи нездатності правильно сприймати ті чи інші обставини, а також здатності чи нездатності правильно відтворювати сприйняті та збережені у пам'яті образи подій та явищ. Разом з тим, слід відмітити, що здатність правильно сприймати обставини не забезпечує можливість їх правильно відтворювати.

Здатність правильно сприймати важливі для слідства обставини та давати про них правильні показання виражається в відображенні тих чи інших фактів, збереженні й переробці інформації та її репродукуванні. При цьому перешкоди можуть виникати на кожному з цих етапів. А коли мова йде про дитину, додатковим фактором ризику стає її вік та пов'язані з цим рівень психічного розвитку, схильність до зовнішнього впливу (як мікро-, так і макросередовища).

На стадії формування картини події в ході сприйняття важливу роль відіграє така властивість дитини як осмисленість, тобто впізнання об'єкту або явища та віднесення його до певної відносно широкої (узагальнене / неспецифічне впізнання) або до строго обмеженої (специфічне впізнання) категорії. Відтак, на якість та повноту сприйняття впливає минулий досвід, що може суттєво обмежувати дитину дошкільного та молодшого шкільного вікових періодів у можливості повністю усвідомлювати ті чи інші події, свідком та / або учасницею яких вона була.

Найбільш ускладненим для цієї вікової категорії дітей є сприйняття часу, яке засноване на біологічній циклічності життєвих процесів та свідомим використанням точок відліку з введенням кількісної оцінки в одиницях часу (хвилина, година тощо). Його якість (точність) на пряму залежить від характеру та інтенсивності життєдіяльності дитини [3].

Сприйняття дитиною даної вікової категорії простору (зокрема відстані) та швидкості руху об'єкту також має деякі обмеження. Як

наслідок, в переважній більшості випадків при відтворенні такої інформації дитині набагато легше надавати пояснення з питань відстані за допомогою моделювання ситуації та створення орієнтирів, що замінюють об'єкт сприйняття (наприклад, демонстрації відстані між актуальним місцеперебуванням дитини та іншою людиною тощо). Пояснення щодо відстані, висловлені дитиною даної вікової категорії за допомогою одиниць вимірювання хибні [4].

Наступним етапом формування показань є збереження та переробка образів пам'яті. Психофізіологічні механізми функціонування пам'яті дитини та дорослої особи суттєво відрізняються між собою. З одного боку діти володіють здатністю до швидкого та міцного запам'ятовування, механічне запам'ятовування у дітей набагато вище ніж у дорослих. З іншого – процес запам'ятовування у дитини дошкільного та молодшого шкільного віку ще не організований та представляє собою збереження переважно випадкових, найбільш яскравих подій та явищ, незвичних за формою і кольором об'єктів, різких звуків, які привернули її увагу.

Картини сприйняття, що складають зміст пам'яті дитини даної вікової категорії, логічно мало пов'язані між собою. Як наслідок, логічну послідовність подій діти дошкільного та молодшого шкільного віку запам'ятовують гірше. Це пов'язано з недостатнім розвитком процесів абстрагування, аналізу та синтезу, що має компенсуватись в процесі шкільного навчання. З кожним роком навчання набуває розвитку пізнавальна діяльність дитини в цілому. З розвитком мислення відбувається формування смислового запам'ятовування, що надає можливості збереження в пам'яті абстрактних понять та міркувань. Поступово пам'ять дитини набуває якості пам'яті дорослої людини.

На етапі відтворення дитиною спогадів про події та явища, свідком та / або учасницею яких вона була, фактор віку відіграє не менш важливу роль. Чим дитина молодша, тим нижчий в неї рівень розвитку мовлення, що може обумовити мимовільне викривлення інформації. Наприклад, пасивний словниковий запас дитини дошкільного віку багатший за розмовну мову, що висуває певні вимоги до будови бесіди із нею.

Відтак, малолітня дитина здатна надати значно більше відомостей про події та явища, які спостерігала, в формі відповідей на питання. З іншого боку, така форма отримання від дитини інформації потенціює мимовільний (іноді свідомий) вплив з боку дорослого на її спогади та міркування. Наприклад, за рахунок багатократного повторення питань, що ставляться з метою уточнення певних фактів та отримання більшої деталізації пояснень, увага дитини мимоволі фіксується на явищах, які цікавлять представників слідчих і судових органів, змушуючи її шукати в питаннях якийсь особливий зміст.

Найбільшу загрозу несуть питання закритого характеру, які здатні поступово викривити в свідомості дитини справжній зміст подій та явищ, які вона сприймала. В ракурсі наведеного, актуальним представляється дослідження критичності мислення дитини, наявності чи відсутності в неї підвищеної схильності до навіювання.

Не менш важливим представляється врахування життєвого досвіду дитини, оскільки особливо значним сугестивний вплив може виявитися

при відтворенні нею інформації, яка відноситься до тих галузей життя, на яких вона погано розуміється. За таких умов представлення пам'яті дитини можуть доповнюватись деталями, отриманими в результаті використання формулювань, запозичених з питань дорослого; самостійних умовиводів; доповнення їх елементами образів уявлення.

До категорії відомостей, які надаються дитиною про явища, що нею сприймалися, отриманих в результаті умовиводів, наприклад, відносяться повідомлення про причинно-наслідкові зв'язки між подіями, намірами людини та її діями; думки та мотиви інших людей тощо. У разі виявлення в показаннях дитини доповнень з елементами образів уявлення актуальним представляється дослідження питання стосовно наявності / відсутності у неї підвищеної схильності до фантазування. В ракурсі наведеного, важливим є з'ясування характерологічних особливостей дитини, її інтересів, звичок, потреб тощо.

У разі виявлення суттєвих розбіжностей як між показаннями дитини, наданими в різні періоди часу та за різних обставин, так і в порівнянні показань дитини з рештою вихідних даних актуальним є також з'ясування причин їх виникнення. Серед них, окрім вище викладено, можуть бути як зовнішні так і внутрішньо обумовлені (особистісні) чинники впливу.

До перших можливо віднести:

– особливості подій та явищ, що сприймалися дитиною (складна структура об'єктів сприймання, надто сильні, або надто слабкі для органів чуттів подразники тощо);

– несприятливі умови сприйняття, збереження та відтворення інформації (розташування об'єктів сприйняття в просторі, швидкий розвиток подій, що сприймалися, великий проміжок часу між сприйняттям подій та явищ і моментом їх відтворення тощо).

До других слід віднести:

– рівень психічного розвитку дитини (низький рівень інтелектуального розвитку, слабе володіння мовою і т. п.);

– можливі вади функціонування її органів чуттів;

– емоційний стан безпосередньо в момент сприйняття подій та явищ чи відтворення спогадів;

– психофізіологічний стан дитини в момент сприйняття подій та явищ чи відтворення спогадів.

Окрім наведеного, викривлення дитиною інформації про події та явища, свідком та / або учасницею яких вона була, може бути обумовлено різними формами обманювання (замовчування, свідоме викривлення інформації).

При цьому причини, що спонукали дитину до обманювання можуть бути результатом:

– орієнтовно-настановчої поведінки (зовнішній вплив у вигляді навчання);

– наслідування поведінці значимих дорослих чи однолітків (наприклад, з метою визнання – причетності до референтної групи);

– дії захисного механізму (наприклад, уникнення покарання або з метою захисту усталеного способу життя);

– бажання досягнення бажаної мети;

– бажання привернути до себе увагу, зацікавити людей своєю персоною [5].

Як впливає з вищевикладеного, перед судово-психологічною експертизою у таких справах доцільно ставити наступні задачі:

– визначення індивідуально-психологічних особливостей дитини (в процесуальному статусі свідка, потерпілого, інколи підозрюваного), рівня її психічного розвитку; дослідження питання наявності у дитини таких психологічних особливостей, які могли суттєво знизити її здатність правильно сприймати події та явища, очевидцем та / або учасницею яких вона була;

– дослідження питання можливості перебування дитини у такому психічному стані в момент сприйняття подій, явищ, окремих об'єктів (необхідним є конкретизація яких саме), який міг мати суттєвий вплив на її здатність правильно сприймати ці події та явища;

– дослідження питання здатності дитини, з урахуванням її психічного розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та психічного стану в момент сприйняття, правильно розуміти (та в якому обсязі) внутрішній зміст (необхідним є конкретизація відповідно до подій, які розслідуються або розглядаються судом) подій та явищ, які нею сприймалися;

– дослідження питання можливості дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей та рівня психічного розвитку (зокрема, розвитку мовлення, окремих видів пам'яті тощо) давати правильні показання про події та явища, які нею сприймалися;

– визначення наявності чи відсутності у дитини схильності до надмірного фантазування, обманювання чи навіювання; дослідження питання наявності суттєвого впливу визначеної схильності на здатність дитини правильно давати показання про події та явища, які нею сприймалися.

Останнім етапом процесу формування показань дитини є фіксація інформації особою, яка здійснює її допит. Коли мова йде про дитину, наведена стадія відіграє важливе значення для судово-психологічної експертизи.

Так, в ході аналізу вихідних даних (порівняння показань дитини, отриманих із різним проміжком часу) та / або порівняння повідомленого дитиною під час досудового розслідування (судового розгляду справи) із результатами бесіди з дитиною під час психологічного обстеження часто спливають суттєві недоліки, що обумовлено складанням протоколів допиту за виробленим шаблоном без автентичного фіксування висловлювань [6].

Як наслідок, окрім внутрішньої суперечливості показань або їх суттєвих змін від допиту до допиту на перший план виступають мовні оберти, зафіксовані зі слів дитини, які не відповідають її віку, освіті та життєвому досвіду (наприклад, діловий стиль мови, складні мовні оберти, спеціальні терміни тощо).

Зовсім інша картина постає, коли допит дитини проводиться із застосуванням відеофіксації. Якщо мова йде про малолітню дитину, окрім наведеного, на перший план виходить відсутність деталізації у вільній розповіді. При цьому обсяг надання специфічних деталей, як правило, не страждає.

У цілому, показання дитини, зафіксовані на відео носії, представляють для експертного аналізу найбільший інтерес, особливо якщо такий допит первинний. Це обумовлено можливістю спостерігати довільні прояви дитини ще на початку процесу розслідування кримінального провадження. Оскільки такі прояви, як правило, є максимально вільними від зовнішнього впливу, вони можуть слугувати відправною точкою у подальшому аналізі. Наведене визначає актуальність забезпечення максимального збереження усіх індивідуальних особливостей повідомлень дитини по формі та змісту її висловлювань.

Перелік посилань

References

1. *Коченов М. М.* Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика: избр. тр. Москва, 2010. 352 с.
1. *Kochenov M.M.* (2010). Sudebno-psikhologicheskaiia ekspertiza: teoriia i praktika [Forensic psychological examination: theory and practice]: izbr. tr. Moskva, 352 p.
2. *Кримінальний процесуальний кодекс України: станом на 19.12.2018.* URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: stanom na 19.12.2018* [The Criminal Procedural Code of Ukraine: as of December 19,] URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. Санкт-Петербург, 2001. 720 с
3. *Rubinshtein S.L.* (2001). Osnovy obshchei psikhologii. [Fundamentals of general psychologists] Sankt-Peterburg, 720 p.
4. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва, 1968. 464 с.
4. *Bozhovych L.I.* (1968). Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste. [Personality and its formation in childhood]. Moskva, 464 p.
5. *Матвеева М.* Милый лжец // *Мама, папа, я*. 2004. № 7. С. 15–18.
5. *Matveeva M.* (2004). Milyi Izhets [Cute liar] // *Mama, papa, ia* [Mother, father and me] No 7. P. 15–18.
6. *Алексеев А. М.* Психологические особенности показаний очевидцев. Москва, 1972. 104 с.
6. *Alekseev A.M.* (1972). Psikhologicheskie osobennosti pokazanii ochevidtsev [Psychological features of eyewitness testimonies] Moskva, 104 p.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПОКАЗАНИЙ РЕБЕНКА В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ. ФАКТОРЫ, ОКАЗЫВАЮЩИЕ НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ НА ТОЧНОСТЬ И ПОЛНОТУ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ

Н. М. Арефина

В статье рассмотрены проблемы оценки показаний ребенка о юридически значимых событиях очевидцем (участником) которых он был, возникающие на каждой стадии формирования его показаний

(непосредственном или опосредованном отражении тех или иных фактов, сохранении и переработке непосредственно воспринятой или полученной логическим путем информации, воспроизведении хранимой информации). Проанализированы основные возрастные закономерности психической деятельности ребенка (уровень психического развития в целом и уровень развития интеллекта, речи и разных видов памяти в частности; индивидуальные наклонности; виктимность), ограничивающие его возможности на стадиях восприятия событий и явлений, а также воспроизведения воспринятых обстоятельств. Наряду с выше изложенным, отмечены внешние факторы, способные влиять на содержание показаний ребенка, которые включают в себя, в том числе некорректно сформулированные вопросы лица, осуществляющего допрос. Обозначены границы компетенции психологической экспертизы в части оценки показаний ребенка. На основании экспертного опыта использования специальных психологических знаний в уголовных делах с участием ребенка рассмотрены задачи, которые лежат в поле компетенции судебно-психологической экспертизы. Показана важная роль грамотного отбора свидетельских показаний ребенка для экспертного анализа исходящих данных. В частности указана необходимость фиксирования его высказываний аутентично.

Ключевые слова: ребенок, уголовное производство, оценка показаний, негативное влияние.

PSYCHOLOGICAL ESTIMATION OF THE CHILD'S TESTIMONY IN CRIMINAL PROCEEDING. FACTORS RELATING TO A NEGATIVE INFLUENCE ON THE ACCURACY AND COMPLETENESS OF THE CIRCUMSTANCES REPRODUCTION

N. Arefina

The article describes the problem of assessing the testimony of a child about legally significant events as an eyewitness (participant) of which he appeared at each stage of the formation of his testimony (directly or indirectly reflecting certain facts, preserving and processing directly perceived or acquired by logical means, reproducing stored information). The main age patterns of the child's mental activity (level of mental development in general and the level of development of intelligence, speech, and different types of memory in particular; individual propensity; victimhood) are analyzed, limiting its capabilities at the stages of perception of events and phenomena, as well as reproduction of perceived circumstances. Along with the abovementioned, external factors that can affect the content of the child's testimony, including incorrectly formulated questions from the interrogator are noted. The boundaries of the competence of psychological examination in terms of assessing the testimony of the child are indicated. On the basis of expert experience in the use of special psychological knowledge in criminal cases involving a child, the tasks that fall within the competence of the forensic psychological examination are reviewed. The important role of competent selection of children's testimony for the expert analysis of outgoing data is shown. In particular, the need to record his authentic statements is indicated.

Key words: child, criminal proceedings, assessment of evidence, negative